

ДО 90-ЛІТТЯ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА ТА ІСТОРИКА В. Й. ДОВЖЕНКА

П. П. Толочко

З ім'ям доктора історичних наук, професора Василя Йосиповича Довженка пов'язаний понад двадцятип'ятирічний шлях розвитку української археології. Історія та археологія раних слов'ян, Київської Русі, пізнього середньовіччя — такий творчий діапазон ученого. Його цікавили проблеми походження Київської Русі, складання феодальних виробничих відносин, виникнення давньоруських міст, еволюції державного ладу, етнічного та історико-культурного розвитку давньоруської народності тощо.

Шлях до науки у В. Й. Довженка не був легкий. Він народився 24 квітня 1909 р. в с. Кропивні Стародубського повіту Чернігівської губернії (нині Стародубський р-н Брянської обл.) у сім'ї селянина. По закінченні школи разом із тисячами таких самих молодих людей поїхав на новобудови України. Три роки працював на шахті ім. Ф. Держинського у місті Щербаківці (Донбас). Одночасно вчився на курсах підготовки робітничої молоді для вступу до вищих навчальних закладів.

1930 р. В. Й. Довженко приїздить до Києва і вступає до Художнього інституту на відділення музезнавства і мистецтвознавства. Інтенсивна праця під час навчання дала йому не тільки спеціальні знання з образного фаху, але і заповнила неминучі для людей його біографії прогалини в загальній освіті. Цьому сприяла атмосфера піднесення в інституті, а також змістовні лекції його професорсько-

викладацького складу. Багатьох своїх учителів, насамперед прекрасного художника-реставратора Л. П. Калиниченка, В. Й. Довженко завжди згадував з глибокою повагою.

Це був непростий час в історії української культури, яка в муках шукала нові шляхи розвитку. Народний художник України С. А. Кириченко, однокашник і товариш В. Й. Довженка, відзначав, що дискусії на ці теми не вщухали до самого ранку.

Після закінчення Художнього інституту, В. Й. Довженок почав працювати науковим співробітником Київського історичного музею (1934 р.). Без відриву від основної роботи він вступив до аспірантури Київського державного університету на кафедру історії України. У 1938 р. перейшов на роботу до Інституту археології АН УРСР та одночасно викладав у Київському педагогічному інституті курс історії.

У 1939 р. В. Й. Довженок захистив дисертацію «Селянський рух на Правобережній Україні в 40-х роках XIX ст.» на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, а в 1941 р. йому було надано звання доцента. Одночасно він працював над дослідженням давньоруських археологічних пам'яток.

У роки Великої Вітчизняної війни Василь Йосипович перебував на фронті (1943—1945). Рядовий 17-го гвардійського повітряно-десантного полку Другого українського фронту брав участь у Корсунь-Шевченківській та Ясській операціях, а також у боях за Будапешт і Прагу. За бойові заслуги перед Батьківщиною він був удостоєний урядових нагород.

Після демобілізації В. Й. Довженок повернувся до Києва і відновив роботу в Інституті археології на посаді старшого наукового співробітника. З 1954 р. й до кінця життя (1976) він очолював відділ слов'яно-руської археології.

Ще перед війною В. Й. Довженок захопився проблемами давньоруського господарства, насамперед землеробства. Відтоді ця тема стала провідною в його наукових зацікавленнях. У 1961 р. він опублікував фундаментальне дослідження «Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.». Майже сорок років минуло від часу виходу цієї монографії, а вона й досі лишається найкращим дослідженням на цю тему. 1962 р. В. Й. Довженок захистив докторську дисертацію.

У названій монографії, а також у серії статей учений вперше у вітчизняній історичній науці дав науково обґрунтовану концепцію провідного значення землеробства в економічному розвитку Київської Русі. Маючи досконалі для свого часу знаряддя праці, а також розвинену систему землекористування та агротехніку, землеробство становило собою базову галузь економіки, де створювалась основна частина додаткового продукту.

Саме високим рівнем землеробства В. Й. Довженок пояснював феномен прискореного соціально-економічного, політичного й культурного розвитку давньоруського суспільства, особливо на його ранньому етапі.

Великої уваги В. Й. Довженок надавав вивченню основних категорій сільського населення Русі. Йому належить продуктивна спроба поєднання відомостей літературних джерел про смердів і закупів з конкретними археологічними матеріалами, а також досвід палеоекономічного моделювання в землеробстві, котрий дав змогу визначити розміри й продуктивність селянського господарства.

Ще одним важливим науковим напрямом, який В. Й. Довженок розробляв усе своє життя, була проблема феодальних відносин. На основі аналізу писемних джерел, вітчизняних і зарубіжних, а також величезного фонду археологічних матеріалів він дійшов висновку про доволі раннє формування системи феодального землеволодіння. Початкові етапи його помітні уже в IX ст. Цей відповідальний висновок вченого був схвально підтриманий відомим істориком і знавцем Київської Русі Б. Д. Грековим.

Особливістю давньоруського феодалізму, за В. Й. Довженком, було те, що провідною формою феодального зиску на першій стадії була продуктивна рента, так зване полюддя. Воно давало можливість надзвичайно мобільного введення в систему товарного обігу відчужуваного додаткового продукту. За умов недовгого розвитку феодальних господарств такий шлях давав максимальний економічний ефект.

Низкою оригінальних праць В. Й. Довженок визначив новий перспективний науковий напрям археології, пов'язаний із вивченням питань соціальної типології населених пунктів Київської Русі. Більшою мірою його цікавили городищенські центри, в яких він вбачав не тільки залишки воєнних кріпостей, населених здебільшого дружинним станом, але також і феодальних замків – осередків значних власницьких помість або вотчин.

До кола дослідницьких інтересів В. Й. Довженка входила і військова справа

Київської Русі. Цій темі він присвятив ряд ґрунтовних розвідок, у тому числі і монографію «Військова справа на Русі» (1950). Особливої уваги В. Й. Довженок надавав не стільки зброєзнавчому аспекту теми, скільки організації військової справи як важливого соціального явища, що вітчутно впливало на всі сфери життя Київської Русі.

Значне місце в науково-дослідницькій діяльності В. Й. Довженка посідав власне археологічний пошук. Під його керівництвом і за безпосередньої участі здійснено масштабні розкопки на десятках ранньослов'янських і давньоруських пам'ятках. Це Вишгород, Воїнь, Чучин, Сахнівка, Іванківці, Комарівка, хутір Половецький та ін. В. Й. Довженок першим застосував досвід зосередження зусиль великого колективу археологів на розкопках однієї пам'ятки. Це дало позитивні результати під час розкопок давньоруського міста-гавані Воїня у гирлі Сули. Було повністю досліджено укріплену частину міста та значною мірою його посад. Отримані матеріали дали змогу науково обґрунтувати реконструкцію зовнішнього вигляду міста, визначити його соціально-економічний статус (монографія «Давньоруське місто Воїнь», 1966).

В. Й. Довженок провадив також велику науково-організаційну та педагогічну роботу. Надзвичайно плідною є його редакторська діяльність. Він був відповідальним редактором багатьох монографій і збірників, членом редколегії різних наукових видаць, в тому числі щорічника «Археологія» (томи 10-24) та однойменного квартальника (випуски 1-20). В. Й. Довженок підготував цілу плеяду вчених високої кваліфікації, заклавши тим самим основи формування української школи археологів-славістів. Серед його учнів — В. Д. Баран, Р. О. Юра, М. П. Кучера, Є. В. Максимов, А. Т. Сміленко, С. Р. Кілієвич, П. П. Толочко, В. І. Бідзіля, О. В. Сухобоков, О. М. Приходнюк та інші.

Визначення непересічних заслуг ученого перед славістичною наукою було обрання його (1965) на першому Конгресі слов'янської археології у Варшаві віце-президентом Міжнародної унії археологів-славістів. За заслуги в розвитку науки В. Й. Довженок нагороджений орденом «Знак пошани». У 1967 р. йому присвоєно звання професора.

Новим етапом у розвитку археології на Україні було завершення і видання трипомної «Археології Української РСР» (1971-1975). В. Й. Довженок був членом редколегії, головним редактором і автором третього тому. За цю працю йому разом з іншими авторами присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 1977 р.

Особливо слід відзначити участь В. Й. Довженка в громадському житті. Він був людиною неабайдуюю, з розвиненим почуттям відповідальності за долю вітчизняної історико-культурної спадщини. Відомі його яскраві публіцистичні статті на тему охорони пам'яток минулого, безпосередньої участі у цій глибоко патріотичній справі. Не випадково В. Й. Довженок був одним із ініціаторів створення, а потім і засновником Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966).

Протягом останніх років свого життя В. Й. Довженок працював над важливою історичною темою «Археологія і літописи», виконанням якої мав відтворити широке полотно східнослов'янського і давньоруського суспільства на основі погодженого свідчення двох категорій джерел. Лише невелику частину цієї монументальної праці йому вдалось виконати. На жаль, смерть перервала реалізацію цього оригінального задуму.

Великий внесок В. Й. Довженка у розвиток української вітчизняної археології ставить його ім'я в один ряд з іменами таких видатних археологів-славістів, як В. П. Петров, Б. О. Рибаків, М. К. Каргер, А. В. Арциховський, І. І. Ляпушкін, П. М. Третьяков.